

Naar een duurzame PABO

Voorbeelden van activiteiten van
docenten en studenten

Duurzame PABO en Veldwerk Nederland

© 2008 Dit boek is een uitgave van Duurzame PABO en Veldwerk Nederland.
Eindredactie: Petra Jansen (Veldwerk Nederland) en Esther van der Meer (DHO)

Vormgeving:

KlasseOntwerp

Drukwerk:

Drukkerij Callenbach

Dit boek werd mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit.

**landbouw, natuur en
voedselkwaliteit**

Voor meer informatie:

Veldwerk Nederland

info@veldwerknederland.nl

www.veldwerknederland.nl

055-3684010

Duurzame ontwikkeling op de pabo - een voorwoord

In 2007 heeft Duurzame PABO een aantal Kenniskringen georganiseerd voor docenten en studenten van de pabo. Het doel was het uitwisselen van kennis en ervaring op het gebied van duurzame ontwikkeling. De ene pabo is hier een stuk verder mee dan de andere.

Waarom het wiel opnieuw uitvinden als een ander je kan vertellen hoe je iets het beste kunt aanpakken? De Kenniskringen Duurzame Ontwikkeling werden geleid door Veldwerk Nederland, het landelijk ontwikkel- en praktijkcentrum voor natuureducatie.

Geïnspireerd door de Kenniskringen gingen docenten en studenten op de eigen pabo aan de slag. Sommige gingen praten met de directie, anderen probeerden duurzame ontwikkeling een plek in bestaande modules te geven en weer anderen zetten een eco-team op. In dit boekje vindt u een verslag van de ervaringen van docenten en studenten van negen verschillende pabo's. Wat hebben ze gedaan? Tegen welke problemen zijn ze aangelopen? En hoe reageerden anderen op hun plannen?

Op de cd-rom bij dit boekje vindt u concrete producten die de deelnemers gemaakt hebben, bijvoorbeeld de beschrijving van een minor of een powerpointpresentatie voor collega's. Laat u inspireren tot het maken van plannen voor de eigen pabo.

En maak gebruik van de ervaringen die op andere pabo's is opgedaan. Neem contact op Duurzame PABO of ga eens langs bij een pabo die al verder is. Tenslotte is het meevoud van duurzaam 'duursamen'.

Petra Jansen
Veldwerk Nederland

Meer samenwerken met het NME-centrum

IPABO en Amsterdams Natuur en Milieu Educatie Centrum (ANMEC), Martijn Weesing (IPABO) en Mirella Vierveijzer (ANMEC) 1

De Marnix academie op weg naar AISHE 3

Marnix academie, Gerben de Vries 4

Duurzame ontwikkeling op de pabo Almere - een bescheiden start

Pabo Almere, Frank Willemars 9

Identiteit, levensbeschouwing en duurzame ontwikkeling

Avans pabo Breda, Piet van Meer 11

De PPP van postmix

Avans pabo Breda, Patricia Kraan, Stephanie de Clercq en Martin de Badts 15

Leren voor duurzame ontwikkeling: kijken, denken en DOEN!

Hogeschool Edith Stein, Marcel Oude Booyink 19

Duurzame stappen op micro-, meso- en macroniveau

Hogeschool Arnhem en Nijmegen (HAN), Pabo Groenewoud, Diana Prins 21

Een feestje voor duurzame ontwikkeling

Hogeschool Arnhem en Nijmegen (HAN), Pabo Arnhem
Joren Van Doesburg, Rene Van Heukelom, Liselotte Van Aalst 24

Internationalisering en duurzame ontwikkeling

Hogeschool Rotterdam, Pabo Dordrecht, Geertje Nijhoving 28

Meer samenwerken met het NME-centrum

IPABO en Amsterdams Natuur en Milieu Educatie Centrum (ANMEC)

*Martijn Weesing (IPABO)
en Mirella Vierveijzer (ANMEC)*

Een van de manieren om duurzame ontwikkeling een plek te geven op de pabo is meer samenwerking te zoeken met het lokale NME-centrum. In Amsterdam is dat het Amsterdams Natuur en Milieu Educatie Centrum (ANMEC), maar samenwerking tussen ANMEC en IPABO vond tot nu toe nauwelijks plaats. Het ANMEC werkte wel al samen met de Educatieve Hogeschool van Amsterdam (EHvA). Het feit dat een medewerker van het ANMEC op de IPABO ging werken als docent natuuronderwijs was een mooie aanleiding om de samenwerking verder vorm te geven. Martijn Weesing, docent natuuronderwijs op de IPABO en Mirella Vierveijzer, medewerker basisonderwijs op het ANMEC vertellen over hun ervaringen.

“Bij de start van het nieuwe schooljaar op de IPABO is er voor alle tweedejaars een themaweek ‘Sporen in het landschap’. Tijdens deze week ontdekken de studenten hoe ze buiten de school vorm kunnen geven aan onderwijs, waarbij ze gebruik maken van organisaties uit de buurt of de fysieke omgeving. Studenten kunnen kiezen uit excursies naar bijvoorbeeld dierentuin Artis of themapark Archeon. Het programma wordt samengesteld door de docenten Wereldoriëntatie. Martijn kreeg de ruimte om, als nieuwe docent natuuronderwijs, de excursies voor natuuronderwijs te kiezen. Een excursie naar de Hortus Botanicus in Amsterdam stond altijd al op het programma én omdat de botanische tuin naast het ANMEC ligt, besloot Martijn deze te combineren.”

Op bezoek bij het ANMEC

“Wat betreft de invulling van het bezoek had het ANMEC al ervaring opgedaan met de EhvA: studenten komen al een aantal jaar op bezoek. Deze bezoeken zijn gedurende die tijd behoorlijk veranderd en verbeterd. De eerste keer werd gekozen voor een rondleiding. De jaren erna is steeds meer gezocht naar interactie met de studenten. Tijdens het bezoek van de IPABO kregen de studenten niet alleen te horen wat het centrum allemaal voor hen kan betekenen. Ook gingen ze zelf actief aan de slag met een aantal materialen van het centrum. Ze kregen twintig minuten de tijd om een

product van het ANMEC te bestuderen en een aantal vragen hierover te beantwoorden: Spreekt het je aan? Welke opdracht vind je het leukst? Kun je er zelf mee aan de slag? Dit presenteerden ze vervolgens aan elkaar. Op die manier is het bezoek voor de studenten niet alleen praktischer en actiever voor de studenten, maar levert het ook waardevolle informatie op voor het ANMEC. Aan de hand van de opmerkingen van de studenten kunnen de producten zo nodig verbeterd worden. De studenten zijn immers de gebruikers van de toekomst.”

Voordelen samenwerking

Van de 200 studenten kozen ongeveer 35 studenten voor de excursie naar het ANMEC. Geen slechte opkomst als je bedenkt dat er alternatieven waren als Artis en Archeon. Maar Martijn en Mirella kijken naar mogelijkheden om nog meer studenten te betrekken bij het ANMEC. De volgende stap waar ze aan werken is dat de studenten automatisch lid worden van het ANMEC. Voor twee euro per jaar kunnen ze dan gratis lesmateriaal lenen en deelnemen aan trainingen. Voor leerkrachten kost dit tien euro per jaar. Studenten van de EHvA krijgen na hun bezoek aan het ANMEC een inschrijfformulier zodat ze meteen lid kunnen worden. Dat willen Martijn en Mirella ook voor de IPABO.

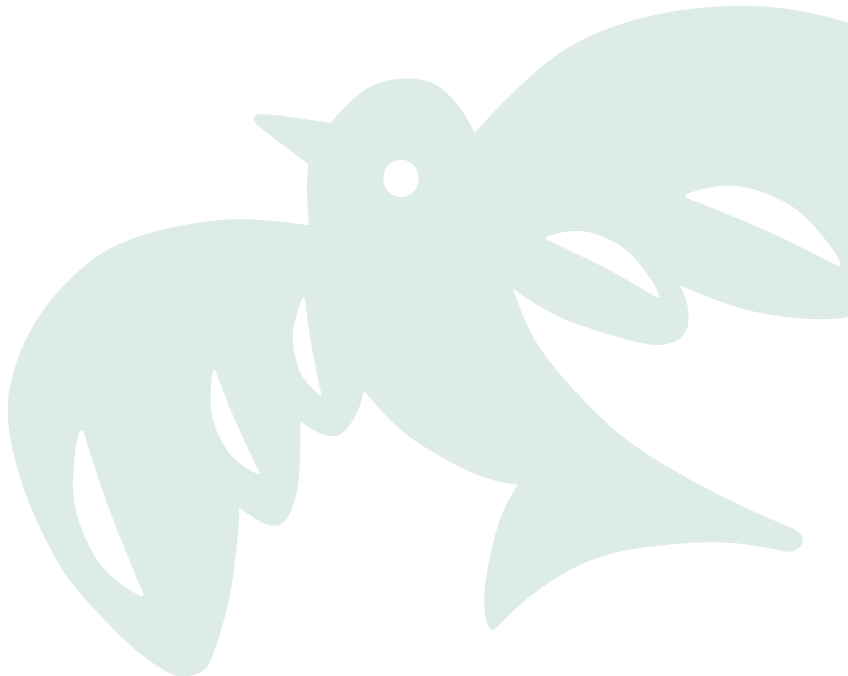
Daarnaast ziet Martijn nog meer voordelen voor de IPABO van een betere samenwerking met het ANMEC. Zo wil het leerlandschap van de IPABO meer gaan doen met het uitlenen van pakketten met materialen aan studenten. Maar hoe organiseer je zo iets? Een NME-centrum heeft daar zeer veel ervaring mee. Het plan is dus dat medewerkers van het leerlandschap een keer langsgaan bij het ANMEC om van hun ervaringen te leren.

Veel voordelen door samenwerking dus zowel voor de pabo als voor het NME-centrum. Zijn Martijn en Mirella nog tegen problemen aangelopen? “Eigenlijk niet”, vertellen ze, “Martijn kent het centrum goed en weet dus precies wanneer hij ze kan inschakelen en hij krijgt alle ruimte om hier invulling aan te geven. Wel is het zo dat al eerder geprobeerd is om meer te gaan samenwerken. En pas nu Martijn op de IPABO werkt, komt het echt van de grond. Hij snapt nu wel waarom het eerder niet lukte. Als docent heb je het zo druk met lesgeven en studenten begeleiden dat je amper tijd hebt om je in dit soort zaken te verdiepen.”

Meer samenwerken met het NME-centrum

Advies

Een medewerker van het NME-centrum die op de pabo gaat werken: dit kan natuurlijk niet bij elk NME-centrum de manier zijn om meer samenwerking met een pabo van de grond te krijgen. Wat zouden Martijn en Mirella andere pabo's en NME-centra aanraden? "Maak als NME-centrum heel duidelijk wat je kracht is. Benadruk bij studenten wat je voor ze kunt betekenen als ze straks voor de klas staan. Zorg verder dat je een vast contactpersoon hebt op de pabo, zodat je niet steeds opnieuw hoeft uit te leggen wat je voor elkaar kunt betekenen. Een andere tip is om niet teveel te praten, maar gewoon aan de slag te gaan. Uit een gesprek kunnen zoveel kansen en mogelijkheden naar voren komen dat het te groot en onoverzichtelijk wordt. Begin gewoon met iets kleins, zoals een excursie voor alle tweedejaars. Dan is de eerste stap gezet en kan de rest vanzelf groeien. Tot slot: docenten hebben het erg druk, dus je zult als NME-centrum initiatief moeten nemen, tijd investeren en geduld hebben. Maar dat is het waard, want je betreft zo in een vroeg stadium je toekomstige leerkrachten."

Marnix Academie

Gerben de Vries

"Innovatiemanagement is eigenlijk heel simpel. Je hebt een mooi plannetje. Dat breng je enthousiast naar alle betrokkenen. In het geval van een hogeschool zijn dat studenten, docenten, management en ondersteunend personeel. En vervolgens zijn die ook enthousiast en gaan ze aan de slag op de manier die jij zo enthousiast aangeeft! De werkelijkheid is anders: wanneer er vanuit één geleding een wellicht prachtig voorstel komt, betekent dat voor alle andere geledingen en dus voor alle mensen in de organisatie: verandering, dus onzekerheid. En sinds Maslov weten we, dat we daar geen behoefte aan hebben. Innovatiemanagement is dus eigenlijk heel simpel: zorg dat zo veel mogelijk betrokkenen behoefte hebben aan participatie in jouw innovatie, met zo min mogelijk onzekerheid. En dat kost tijd, overleg en geduld", vertelt Gerben de Vries, coördinator duurzame ontwikkeling op de Marnix Academie.

"Er waren eens, in 1999, op mijn hogeschool drie jonge, gedreven docenten met hart voor milieu. Er moest naar hun idee zo snel mogelijk en zo veel mogelijk veranderen binnen de hogeschool, opdat er zo veel mogelijk zo milieuvriendelijk mogelijk geregeld zou zijn. 'Mijn hogeschool' is de Marnix Academie, een zelfstandige, monosectorale 'open' protestants-christelijke pabo in Utrecht. We zijn zelfstandig omdat we geen deel uitmaken van grotere gehelen als INHOLLAND of Fontys. We werken samen met andere opleidingen in Interactum-verband.

Monosectoraal wil zeggen: we hebben slechts één opleidingssector en dat is de pabo. We 'doen' dus alleen basisonderwijs. Dat maakt ons als hogeschool klein, hoewel we bij de grootste pabo's van Nederland horen met zo'n 1300 studenten in het dagonderwijs en zo'n 200 studenten in het avondonderwijs. Met 'open' protestants-christelijk bedoelen we: we heten ieder van harte welkom die ieder van harte welkom wil heten. Dat betekent in de praktijk dat alle gezindten binnen de Marnix Academie zijn vertegenwoordigd.

Terug naar de drie musketiers. Hun verhaal is kort: ze hadden geen draagvlak. Daardoor waren hun goedbedoelde pogingen gedoemd te mislukken. Ze stopten vol desillusie binnen twee jaar en dachten niets te hebben bereikt. Dat was niet waar: de voorzitter van het College van Bestuur, Piet Keus, had op verzoek van de drie zijn handtekening gezet onder het handvest voor duurzame ontwikkeling voor hogescholen. Daarna ging hij met pensioen."

Het gaat lopen

"De opvolger van Piet Keus, Karel Aardse, werd tijdens een overleg op landelijk niveau geconfronteerd met de handtekening van zijn voorganger. Hij kreeg de vraag voorgelegd wat de Marnix Academie tot dan toe had waargemaakt van duurzame ontwikkeling. Twee weken later had de Marnix Academie een projectgroep 'duurzaamheid'.

De projectgroep, bestaande uit vier docenten (pedagogiek, wereldoriëntatie, rekenen/wiskunde en godsdienstige vorming) en de facilitair manager, ging voortvarend aan het werk. En dreigde in dezelfde valkuil te stappen als de drie musketiers: prachtige plannen, maar geen structuur, beleid, planningen et cetera. In jargon: er diende eerst een gedegen taakoriëntatie te gebeuren, met als uitkomst een smart-geformuleerd projectplan.

In de slotfase van dat proces, we zijn inmiddels in 2003, kwam de taakgroep op het spoor van AISHE (*auditing instrument for sustainability in higher education*, zie www.dho.nl/aishе). AISHE is afgeleid van EFQM, het kwaliteitsinstrument dat wordt ingezet door de NVAO bij de accreditatie in Nederland en Vlaanderen. De Marnix Academie streeft naar accreditatie op EFQM niveau 3. Het College van Bestuur (CvB) gaf aan dat dit ook het streefniveau voor AISHE diende te zijn. Het doel werd daarmee helder: AISHE op het niveau van drie sterren in 2008.

Binnen de Marnix Academie vinden we AISHE een erg handig en instrument. We wilden duurzame ontwikkeling nadrukkelijk ook koppelen aan onze missie en identiteit. Vanuit het CvB, door Barbara de Kort, en ons lectoraat Dynamische Identiteitsontwikkeling, door Bas van den Berg, kwamen we op het gedachtegoed van Emmanuel Levinas (l' Autre - De Ander). Samen met het begrip rentmeesterschap vormde dit de verbinding tussen onze missie, onze kerncompetenties en de doorwerking in de praktijk.

Inmiddels was duidelijk geworden dat werken aan duurzame ontwikkeling een continu proces in je organisatie is. Dat is geen werk voor een projectgroep. Een project heeft immers een helder gedefinieerd einde. Het CvB maakte van de projectgroep een taakgroep, en bevestigde daarmee het permanente karakter van het werk."

AISHE 1 en verder

"De weg van niets naar AISHE 3 is lang. In overleg met Niko Roorda van DHO besloot de Marnix Academie tussendoelen te stellen: AISHE 1 in najaar 2006, AISHE 2 in najaar 2007 en AISHE 3 in najaar 2008. Daarmee waren doelen (AISHE, missie- en visiedocumenten en achterliggende schooldocumenten) en tijdspaden bepaald. Het 'echte' werk kon beginnen. Er werd op allerlei manieren ingezet:

- Het CvB en de coördinator van de taakgroep overlegden maandelijks over de voortgang, knelpunten en taken voor het CvB (missie, visie en vaststelling tussendocumenten in verband met de borging).

De Marnix Academie op weg naar AISHE 3

- Leden van de taakgroep overlegden regelmatig met het management, de docenten en ondersteunende diensten over het curriculum en duurzame ontwikkeling.
- Er was regelmatig overleg met studenten.

Dit leidde op redelijk vlotte wijze tot een AISHE-audit in november 2006, waarbij de eerste AISHE-ster werd bereikt. Tijdens de ontwikkeling naar AISHE 1 was de Marnix Academie diepgaand bezig zich te bezinnen op de missie, visie, opleidingsdidactieken et cetera. De Marnix Academie koos er voor om dit te doen tijdens meerdere tweedaagse sessies, steeds met een deel van het totale personeel. De uitkomsten van de voorgaande sessie werden gebruikt als input voor de volgende. Op die wijze werkte de Marnix Academie als geheel via de weg van voortschrijdend inzicht aan de fundamenteën van de vernieuwde opleiding. Duurzame ontwikkeling was een van de aandachtspunten. De uitkomst van dit proces was verstrekkend:

- In de eerste kerncompetentie (interpersoonlijk) werd bij de indicatoren het gedachtegoed van Levinas verwerkt. Hierdoor zullen alle Marnix-studenten zich moeten verantwoorden in portfolio's en assessments op welke wijze zij zich bewust zijn van respect en verantwoordelijkheid ten aanzien van zichzelf en de ander, en hoe zij daar mee omgaan als mens en professional.
- In de derde kerncompetentie (vakinhoud en vakdidactiek) kreeg duurzame ontwikkeling een plek in de uitwerking van de eerste twee studiejaar op kennisniveau en in de laatste twee studiejaar op uitvoeringsniveau binnen het basisonderwijs. Alle studenten dienen zich hierop te verantwoorden in portfolio's en assessments.
- De Marnix Academie formuleerde een Marnix-specifieke achtste kerncompetentie waarin een koppeling wordt gelegd met de inspiratie van de student. Hierdoor maakt de Marnix Academie helder dat ze meer wil zijn dan 'alleen' een pabo.

Alle ontwikkelingen werden door het voltallige personeel besproken op een studiedag rond duurzame ontwikkeling op 15 januari 2007. Hierdoor werden het *commitment* en de betrokkenheid vergroot. Alle docenten kregen op die dag de mogelijkheid hun eigen taken en programma's tegen het licht te houden en elementen van duurzame ontwikkeling te verweven in hun praktijk. Voor alle studenten was er in februari 2007 een studium generale van een week, waarin door workshops, lezingen, muziek, dans en een groot feest duidelijk werd gemaakt wat duurzame ontwikkeling inhoudt. Na februari 2007 was iedereen binnen de Marnix Academie op de hoogte van de aan-

dacht voor en het belang van duurzame ontwikkeling. Het verschijnen van de DVD 'An Inconvenient Truth' van Al Gore in die periode hielp daarbij."

AISHE2 en verder

"Het volgende doel was AISHE 2. Daarvoor was het noodzakelijk om de aspecten van duurzame ontwikkeling een heldere en logische plek in de hele opleiding te geven. Leden van de taakgroep participeerden in overleggen, adviseerden en ondersteunden bij ontwikkelingen. Dit leidde tot een gedegen plaats in de vier studie jaren, oplopend in fasen van ontwikkeling tot en met startbekwaam, met een spreiding in aandachtsgebieden. Handvat voor de spreiding vormde de site van Kennisnet (duurzaamheid.kennisnet.nl). Met name het onderdeel voor het voortgezet onderwijs biedt mooi houvast.

Naast vervlechting in het aanbod was ook vervlechting in de coachingslijn van belang. Daar komen binnen de Marnix Academie alle opleidingslijnen samen. Het is de plek waar studenten rekenschap afleggen over hun ontwikkelingen door portfolio's en assessments. Studenten worden vanaf november in hun eerste studiejaar tot en met het eindassessment in het vierde jaar bevraagd op hun ontwikkeling ten aanzien van duurzame ontwikkeling. Hierbij gaat het om kennis, inzicht, vaardigheden en attitudes, en om de doorwerking in de praktijk van de stage.

Dat dit systeem werkt, blijkt uit een toename van het aantal studenten dat in het derde en vierde jaar expliciet kiest voor een onderzoeksonderwerp binnen de stage-school op het gebied van duurzame ontwikkeling. Tijdens de stage kunnen studenten vanaf schooljaar 2007-2008 meewerken aan diverse projecten op duurzaamheidsgebied, zoals North66 (een op milieu-aandacht gerichte Groenlandexpeditie) of wereldburgerschap (in samenwerking met het NCDO). Uiteindelijk leidde deze ontwikkeling tot het toekennen van de tweede AISHE-ster in november 2007. Hiermee is de Marnix Academie, samen met de Pabo Arnhem (Hogeschool Arnhem en Nijmegen), voorloper binnen de pabo's in Nederland. De erkenning van AISHE 2 kwam net op tijd. De NVAO-accreditatiecommissie kwam enkele dagen later. Zij erkent AISHE 2 als een bijzonder keurmerk voor duurzame ontwikkeling binnen het hoger onderwijs. De Marnix Academie zal dit bijzondere keurmerk voortaan mogen vermelden.

En nu zijn we op weg om AISHE 3 te bereiken in het najaar van 2008. De grote slag die daarbij gemaakt moet worden, heeft vooral te maken met gedrag van medewerkers: 'Practice what you preach'. De Marnix Academie wil de stappen richting AISHE 3 in nauw overleg met DHO zetten. Als alles lukt, zijn we de eerste hogeschool met dit niveau. Dat betekent dat DHO zelf nog geen ervaring heeft met audits hiervoor. We zullen samen op basis van voortschrijdend inzicht te werk gaan. Het belooft een boeiend jaar te worden."

Wat leerden we?

"Tijdens de ontwikkelingen op weg naar AISHE 2 hebben we als taakgroep veel geleerd, onder andere:

- De wereld verandert niet door aangepast gedrag: je zult strategisch onaangepast moeten zijn.
- Je hebt een taakgroep nodig met mensen die gedreven, realistisch, geduldig, stressbestendig en relativerend zijn.
- 'Bottom up' werkt niet of erg traag. Je kunt het beste inzetten op alle lagen tegelijk.
- Het is belangrijk om cascadegewijs te borgen: eerst werken aan verankering in richtinggevende documenten (missie, visie), daarna steeds een laagje verder doorwerken met de 'hogere' documenten als rechtvaardiging voor de lagere. Uiteindelijk kom je bij het niveau van de student.
- Het is belangrijk om zo veel mogelijk collega's te betrekken, deel van het complot te maken. We bereikten dat door duurzame ontwikkeling deel van de studie-coaching te maken. Dat betekent dat alle collega's het er over hebben met studenten.
- We koesteren elk succes. Het is een lange weg: elk feestje is de moeite waard om te vieren.
- We kapitaliseren elk succes. Elk stapje voorwaarts communiceren we zo breed mogelijk. Hierdoor is er brede bekendheid en worden ontwikkelingen niet alleen op papier, maar ook in de hoofden en harten van medewerkers, het veld en de samenleving beleefd.
- Participatie van studenten is tot op heden lastig. Dit heeft te maken met het denken vanuit het oude competentieprofiel. We hopen dat door het nieuwe competentie-profiel, het stevig verweven in de programma's en de aandacht binnen de coachingslijn hier verandering in komt."

Tenslotte

"Ik heb een steen verlegd in een rivier op aarde, nu weet ik dat ik nooit zal zijn vergeten. Ik leverde bewijs van mijn bestaan, omdat door het verleggen van die ene steen de stroom nooit meer dezelfde weg zal gaan." (Bram Vermeulen)

Caroliene, Patricia en Rob: dank voor het verleggen van de steen door de leden van taakgroep: Elke, Caroliene, Hans, Koen en Gerben."

Bijlage op CD:

- Naar een duurzame pabo

Pabo Almere

Frank Willemars

Pabo Almere zit nog in een beginfase op het gebied van duurzame ontwikkeling. Frank Willemars, opleidingsdocent, heeft na afloop van de Kenniskring in Amsterdam de eerste stappen gezet. Kleine stappen misschien, maar soms is het beter om klein te beginnen en langzaam zaken uit te bouwen. Frank doet verslag.

"In de vergadering van de sectie Domein Mens en Wereld hebben we gesproken over het opnemen van het onderwerp 'duurzame ontwikkeling' in het curriculum van onze pabo. Stimulus voor dit gesprek was mijn deelname aan de Kenniskring. Op basis van de Kenniskring en gesprek met de sectie heb ik de volgende punten geformuleerd, die ik op korte termijn wil realiseren:

- College Duurzame Ontwikkeling verzorgen voor huidige tweedejaars studenten.
- College Duurzame Ontwikkeling verzorgen in het kader van de veldwerkdagen van het Domein Mens en Wereld.
- Duurzame Ontwikkeling als themaonderwerp opnemen in de minor Internationalisering.
- Een 'prestatie' (uitgebreide opdracht) omschrijven voor onze studenten."

Duurzame ontwikkeling in het onderwijs

"De colleges zal ik binnenkort voorbereiden met de collega aardrijkskunde van de sectie. Uitgangspunt voor de colleges is het Basisboek Duurzame Ontwikkeling van Niko Roorda.

Voor de minor willen we als sectie twee themadagen verzorgen binnen het programma. Het programma zal bestaan uit inleidende colleges rond duurzame ontwikkeling in relatie met Europese en Internationale Oriëntatie. Vervolgens zullen de studenten aan de slag gaan met het uitwerken van een opdracht gericht op duurzaamheid in relatie tot internationalisering. Ik denk bijvoorbeeld aan het ontwerpen van een project voor hun eigen stageklas, waarin het gebruik van natuurlijke grondstoffen of consumentengedrag in verschillende landen aan de orde wordt gesteld. Deze opdracht presenteren zij vervolgens aan medestudenten.

Voor de 'prestatie' is het de bedoeling dat studenten straks kunnen kiezen voor de uitvoering van een 'prestatie' op het gebied van duurzaamheid. Dit kunnen studenten zijn uit alle jaren van de opleiding, dus zowel eerstejaars als vierdejaars."

Reactie

"Knelpunt is de ruimte die beschikbaar is in het rooster en de aandacht die we als sectie Mens en Wereld kunnen besteden aan duurzaamheid naast de inhoud van de huidige colleges. De hoeveelheid aan colleges voor ons domein zijn vastgesteld. Als nieuwe onderwerpen ten koste gaan van oude onderwerpen kan dat weerstand oproepen.

Mijn ervaring tot nu toe is dat mijn collega's positief reageren op de plannen. Wat ik als prettig ervaar is het enthousiasme van mijn collega's binnen de sectie. Het is erg inspirerend om samen met collega's een college of themadag vorm te geven.

Het eerste college is inmiddels gegeven. Deze had als onderwerp water. De strijd tegen het water, gebruik van water en tekort aan water zijn aan de orde gekomen. Studenten kunnen direct de relatie leggen met de onderwijspraktijk. De volgende stap is het verder uitwerken van het minorprogramma, en het verder inhoudelijk voorbereiden van de colleges."

Advies

Heeft Frank nog een advies voor anderen? "Wat ik een ieder kan aanraden is het delen van je ervaringen. In mijn geval heb ik verslag gedaan van mijn deelname aan de Kenniskring aan de rest van de sectie. Dit heeft bijgedragen aan het 'op de kaart zetten' van het onderwerp binnen de sectie. Uiteindelijk zullen we als sectie ook verslag doen naar het hele onderwijsteam van onze pabo."

Avans Pabo Breda

Piet van Meer

De Pabo Breda is van oudsher een katholieke pabo, maar daarvan is in de dagelijkse praktijk niet veel te merken. De vraag in welke mate levensbeschouwing en identiteitsvraagstukken een plaats moeten krijgen binnen het curriculum, is wel heel actueel. De pabo is bezig met bezinning: wat voor pabo willen we zijn en worden? Vanuit deze vraag is Piet van Meer, docent pedagogiek en programmaleider van jaar 1 en 2 op zoek gegaan naar inspiratiebronnen. De jaarlijkse netwerkbijeenkomst van Duurzame PABO in 2007 wekte Piets nieuwsgierigheid op en gaf aanleiding om zich op te geven voor de Kenniskring op de HAN. Piet vertelt hoe hij bij het thema duurzame ontwikkeling terecht is gekomen.

“Vanuit mijn taak als programmaleider heb ik zitting in de beleidscommissie van de Pabo Breda. Het is de bedoeling de beleidscontouren voor de komende jaren in kaart te brengen en één van de speerpunten hierbinnen is ‘identiteit’. Wat voor pabo willen we zijn en worden? Vanuit deze vraag ben ik op zoek gegaan naar inspiratiebronnen en toen ik vorig jaar december attent werd gemaakt op de studiedag van het netwerk Duurzame PABO besloot ik daarheen te gaan. Ik vond het een erg inspirerende middag en besloot me verder te verdiepen in de activiteiten van het netwerk Duurzame PABO. Nadat ik bij één bijeenkomst van de werkgroep Didactiek en Kwaliteit aanwezig was heb ik me aangemeld voor de Kenniskring in Arnhem.

Mijn voornemens zijn (1) het begrip ‘duurzaamheid’ een onderdeel van onze identiteit te laten uitmaken, (2) het een structurele plaats binnen het curriculum te geven en (3), voor zover mogelijk, ons gedrag daarmee in overeenstemming te brengen. Binnen onze pabo heb ik deze voornemens ingebracht in de daarvoor bestemde organen (beleidsteam, onderwijscommissie, managementteam). Hiervoor heb ik drie acties ondernomen.”

Duurzaamheid inbedden in de identiteit

“Ik heb het thema identiteit als agendapunt ingebracht in het beleidsoverleg. Directie en collega programmaleiders waren het snel eens dat we hierover nader beleid moeten gaan formuleren. De Pabo Breda heeft een katholieke identiteit waarvan in de dagelijkse praktijk niet veel is te merken. Het is wel mogelijk, als keuze, binnen de opleiding een katholiek getuigschrift te behalen. De vraag in welke mate levensbeschouwing en identiteitsvraagstukken een plaats binnen het curriculum moeten krijgen is actueel. Een bezinning op wie en wat we willen zijn is gewenst. Bovendien

worden we voor het eerst geconfronteerd met het gegeven dat enkele (christelijke) scholen stageplaatsen weigeren aan hoofddoekdragende islamitische studenten.

Wij moeten antwoorden vinden op de vraag hoe wij vanuit onze opvattingen met deze situaties om willen gaan. Volgens mij zijn binnen het denken vanuit duurzaamheid aanknopingspunten te vinden die ons verder kunnen brengen, zoals de opvatting van Roorda dat 'we ernaar streven dat een steeds groter deel van de mensen een behoorlijk bestaan hebben in een wereld waarin dat steeds langer kan worden volgehouden'. Tot nu toe hebben er twee gespreksbijeenkomsten plaatsgevonden en is het de bedoeling om dit schooljaar een tekst op te stellen waarin de identiteit van de Pabo Breda staat beschreven."

Opzetten kennisteam duurzaamheid

"Tijdens de Kenniskring hoorde ik dat er binnen de Pabo Arnhem een 'eco-team' is opgericht. Dit team, samengesteld uit medewerkers en studenten, houdt zich bezig met allerlei duurzaamheidsvraagstukken. Voorbeelden hiervan zijn: het bewaken van het welzijn van alle personeelsleden, het streven om te komen tot een 'biologische' catering, het thema duurzaamheid dat terugkomt in het curriculum en het organiseren van een oerwoudfeest met als doel het beschermen van een stukje tropisch oerwoud.

Goed voorbeeld doet goed volgen, dus dit heeft me geïnspireerd tot het opzetten van een 'kennisteam duurzaamheid'. Op de Pabo Breda zijn we dit jaar gestart met kennisteams. Dit betekent dat een groep docenten studie verricht rondom een specifiek thema. Ik heb met de opleidingscoördinator de randvoorwaarden besproken (inzet 75 uur per persoon ter deskundigheidsbevordering) en ben daarna op zoek gegaan naar personen die willen participeren binnen dit kennisteam.

Het 'ideale' team bestaat uit vier docenten, vier studenten en twee personen vanuit de ondersteunde dienst. Als start beginnen we met drie docenten (pedagogiek, levensbeschouwing en Nederlandse taal) en drie studenten. Deze studenten ontwerpen een vragenlijst waarmee ze de mening van medestudenten willen peilen. Binnenkort hoop ik het team aan te vullen met een extra collega, een deeltijdstudent en een conciërge.

Om ook de directie bij dit proces te betrekken heb ik de (pas aangestelde) directeur gevraagd het managementatelier van het netwerk Duurzame PABO bij te wonen en daarop is positief gereageerd. Aan het einde van het jaar komt het kennisteam voor de eerste keer bij elkaar en proberen we een planning op te stellen. Het doel is om dit schooljaar een startdocument op te stellen, waarin zowel de ambities voor de komende drie jaar, als de daartoe te ondernemen acties worden beschreven."

Implementatie duurzaamheid binnen curriculum

"Binnen de Pabo Breda zijn er enkele opleidingsvarianten en één ervan is het zogenaamde 'Pabo Praktijk Opleidingstraject' (PPO). In dit traject gaan de studenten drie dagen per week naar de stageschool. Er is voor gekozen om alle programmaonderdelen (kernopgaven genaamd) te voorzien van een aantal onderleggers (thema's die binnen alle kernopgaven terug komen). 'Duurzaamheid' is één van de onderleggers. Er is dit schooljaar gestart met het ontwerpen van deze programma's. De hoop is dat het reguliere traject een aantal aspecten van dit programma gaat overnemen. Binnen het reguliere programma gaat de kernopgave 'samenwerken en innoveren' in het teken van duurzaamheid staan. Dat wil zeggen dat alle door studenten te ontwerpen innovaties te maken hebben met een aspect van duurzaamheid."

Successen en knelpunten

Wat waren knelpunten en wat waren successen? "Een belangrijk knelpunt heeft te maken met het gebouw. Avans is een grote organisatie met veel overkoepelende diensten in één groot gebouw in Breda ('s-Hertogenbosch laten we buiten beschouwing). Om te komen tot afspraken rondom duurzaam gebruik van middelen en materialen moet een ingewikkeld traject worden afgelegd. Ook vergt het inspanning en geduld om iedereen te overtuigen van de noodzaak. Dit is niet een onverwacht, maar wel belangrijk aandachtspunt. Wellicht kan een gesprek met de Raad van Bestuur sommige procedures versnellen. Dit moet als actiepunt worden opgenomen.

Een succes was de snelle bereidheid van collega's tot deelname. Tot nu toe reageren de meeste collega's positief, al zijn er wel enkele vragen rondom het begrip duurzaamheid ("Wat is dat precies?"). Het aanschaffen van bekers die herbruikbaar zijn, lijkt een kwestie van tijd. Ook studenten reageren overwegend positief, maar we bevinden ons nog in de fase van oriëntatie. We zijn benieuwd naar de reacties als er daadwerkelijk actie (en gedragsverandering) wordt gevraagd.

Ook de reactie en steun van de directie wordt als zeer positief ervaren. Uit verhalen van collega's heb ik begrepen dat dit vaak anders is. We hebben in deze hoge verwachtingen van het nieuwe management en gaan ervan uit dat het er het gedachtegoed van 'duurzaamheid' zowel in ideële (uitdragen visie) als materiële (middelen) zin wordt ondersteund. Ook verwachten we steun bij het 'Teach as you preach'-principe. Meedenken, en mede vorm geven aan een duurzame pabo (met AISHE sterren)."

Toekomst

Wat betreft vervolgstappen heeft Piet al een mooie planning:

- 1 Eerste bijeenkomst kennisteam.
- 2 Programma kernopgave 'samenwerken en innoveren' herzien.
- 3 Basisdocument 'identiteit Pabo Breda'.
- 4 Document 'duurzaamheid' waarin beschreven staat waarop de Pabo Breda zich de komende drie jaar gaat richten, welke resultaten daarbij horen en welke stappen daartoe gezet gaan worden.
- 5 Werkvelddag Pabo Breda: presentatie voornemens en resultaten tot dan toe, discussie met werkveld.

Tips

"Ik heb ook een aantal tips voor anderen die vergelijkbare stappen willen zetten. Stel je niet te afwachtend op, maar begin 'gewoon'. Zoek en bezoek scholen die al wat verder zijn. Dat werkt inspirerend en voorkomt onnodig zoeken. Via DHO en Duurzame PABO is expertise in te huren (soms zelfs gratis!). Ga naar studiedagen en bijeenkomsten van DHO en Duurzame PABO. Zo ontstaat een netwerk van mensen die elkaar kunnen en willen helpen."

Bijlage op CD:

- Op weg naar een duurzame pabo

De PPP van postmix

Avans Pabo Breda

Patricia Kraan, Stephanie de Clercq, Martin de Badts

Op de Avans Pabo is niet alleen Piet van Meer aan de slag met duurzame ontwikkeling. Een drietal studenten zet zich actief in om de Pabo Breda meer duurzaam te maken. Ze richten zich daarbij vooral op studenten. Door interviews te houden krijgen ze een beeld van wat leeft onder de studenten. Ook levert dit soms verrassende ideeën op, waar het 'kennisteam duurzaamheid' mee aan de slag kan. Patricia Kraan, Stephanie de Clercq en Martin de Badts vertellen over hun ervaringen. Wat je al niet kunt doen met frisdrank!

"Wij zijn begonnen met gesprekken met medestudenten. We wilden peilen hoe er tegen duurzaamheid aangekeken wordt en waar studenten zich aan storen op het gebied van duurzaamheid binnen onze pabo. In eerste instantie waren we bang dat we tegen een muur van weerstand en vooroordelen zouden lopen maar dit viel reuze mee. Veel studenten willen graag meewerken en zijn bereid om aan een interview mee te doen.

Tijdens het interviewen viel ons op dat veel studenten al bezig zijn met het klimaat en duurzaamheid. Veel studenten scheiden bijvoorbeeld thuis het afval. Verder zijn ze zeker niet onverschillig over zwerfafval en hebben een uitgesproken mening over energiebesparing. Ook letten ze op de kleine verspillers zoals stand-by lampjes en computerbeeldschermen. Ook printers en sfeerverlichting gaan al snel uit als ze niet nodig zijn. Dit vonden wij al een goed teken en dit motiveerde ons om door te gaan.

Toen we bij de film van Al Gore aankwamen hoorden we bij wijze van spreken enkele magen rondraaien. Veel studenten vinden het een hypocriete man die de boel verergerd en een onrealistisch beeld scheidt. Dit vinden ze bijna allemaal jammer, omdat de kwestie op deze manier door de burger niet serieus genomen wordt. Veel mensen zien het ook als een PR-stunt en een poging om zijn populariteit na de verkiezingen een 'boost' te geven. Wel zijn ze blij dat de film zo alomtorens wordt besproken binnen de politiek, omdat er op die manier ook aan een duurzame wereld gewerkt kan worden."

Postmix

"Als we kijken naar de ideeën van studenten zien we ook dat ze bewust door het gebouw lopen en vaak rondkijken naar wat er verbeterd kan worden. Zo was er een student die een tapinstallatie voor petflessen wilde zien bij de catering. De flesjes worden vaak weggegooid en kosten een vermogen om te recyclen, om maar niet te spreken van de vervuiling die daarbij optreedt. Veel studenten nemen een flesje mee

De PPP van postmix

naar school en vullen deze enkele malen per dag met water. Maar als je voor de afwijzing wilt moet je toch weer een nieuw plastic flesje kopen. Jammer, vinden de meesten omdat ze bijna allemaal een flesje bij zich hebben.

Hier willen we actie op ondernemen, omdat we het een heel slim idee vinden. Als je dit kunt doen met een soort postmix-systeem (navulsysteem) krijgen de studenten de keuze om een flesje cola te kopen of een reeds gebruikt flesje te vullen met cola die smaakt als de cola in het flesje. De catering maakt hier natuurlijk minder kosten op omdat een postmix-systeem goedkoper is. Dit hebben we zelf al uitgezocht met connecties binnen de horeca. Met een groot pak colasiroop kun je ongeveer 150 flesjes vullen, dit pak kost ongeveer 80 euro. Dat is 53 cent per flesje. Wanneer de catering dus besluit om een 'navulling' 1 euro te laten kosten, maken ze er nog steeds meer dan 40 cent winst op. Meer dan $\frac{1}{3}$ deel dus. Dit mes snijdt dan niet aan twee, maar zelfs aan drie kanten! De catering maakt nog steeds winst en hoeft niets bij te leggen, de student kan een navulling kopen die goedkoper is dan het flesje én er zullen tientallen minder flesjes verkocht worden per dag, wat dus weer voor de afvalverwerking een goed punt is.

Ook is er een mogelijkheid om propaan als koelvloeistof te gebruiken. Er zijn hier meerdere koelvloeistoffen, maar als de cateraar voor propaan kiest komen er geen broeikasgassen vrij. Andere koelvloeistoffen dragen hier wel aan bij. Uiteraard hoeft dit niet te stoppen bij cola, er zijn allerlei frisdranken te verkrijgen in postmix-siroop. De cateraar kan dus zijn assortiment uitbreiden, zonder dat dit extra ruimte nodig heeft. De enige investering is het systeem zelf, maar wanneer de cateraar al een contract heeft met bijvoorbeeld Coca-Cola dan kan deze ook met korting of soms zelfs in bruikleen aangeschaft worden. Sommige frisdrankproducenten plaatsen bij gecontracteerden zelfs gratis postmix-installaties. Een groot aantal voordelen dus."

Afval

"Daarnaast hebben we het idee van de koffiebekers met statiegeld - zoals gebruikt bij Pabo Arnhem - voorgelegd. Hier waren de studenten minder enthousiast over. Ze vonden het bezwaarlijk dat ze dan steeds terug moesten naar de catering om hun statiegeld te ontvangen. Vooral het feit dat bij ons de catering achter in het gebouw zit droeg bij aan dit commentaar. Als er meer inleverpunten zouden zijn voor koffiebekers dan zou dit wel een goed idee zijn, maar de studenten gaven zelf al aan dat dit nauwelijks realiseerbaar is.

Ergernissen waren er ook, vooral over de afvalscheiding. Dit doet Avans al erg goed door verschillende bakken te plaatsen voor papier, petflessen, bekertjes en restafval. Toch vonden studenten dat er een extra bak moest komen voor GFT-afval. Aangezien veel studenten een appel, banaan of mandarijn meenemen naar school

De PPP van postmix

is er veel GFT-afval wat nu in dezelfde bak gaat als bijvoorbeeld een lege pen of plastic insteekhoesjes. Er zit veel verschil in de afbraak van deze verschillende afvalvormen, waardoor er dus eigenlijk een probleem ontstaat bij de recycling van deze afvalbak.

De studenten hebben ook erg positieve reacties op het pand van Avans. De verlichting werkt op sensoren, zodat deze bijvoorbeeld niet van 's ochtends acht uur tot 's avonds zes uur aan staan. Als er ongeveer tien minuten niet bewogen wordt gaan de lichten uit. Ook wordt het gezamenlijk gebruik van één computer gestimuleerd door bijvoorbeeld op werktafels van acht personen één computer te plaatsen. Zo zitten niet alle acht personen onnodig achter een computer."

Reacties

Zijn de studenten nog tegen problemen aangelopen? "We hadden in eerste instantie verwacht dat we negatieve reacties zouden krijgen van studenten. We waren bang dat ze ons al gauw 'suf en duf' zouden vinden, omdat we ons bezighouden met duurzaamheid. Dit viel heel erg mee en de studenten leken soms zelfs blij dat ze hun idee kwijt konden. Zo merkten we dat er toch meer studenten met duurzaamheid bezig zijn. Dit gebeurt dan vaak op kleine schaal, zoals met lampjes en beeldschermen.

Nu willen we nog enkele gesprekken aangaan met de catering en directies. Hier verwachten we meer problemen mee, omdat deze twee partijen natuurlijk belang hechten aan financiële aspecten. Toch zijn we ervan overtuigd dat we het idee van de postmix kunnen laten slagen. Vooral ook omdat het financieel aantrekkelijk is voor de catering. Andere problemen die optreden kunnen we altijd meenemen naar het kennisteam, zodat we deze kunnen bespreken en eventueel kunnen brainstormen over andere oplossingen."

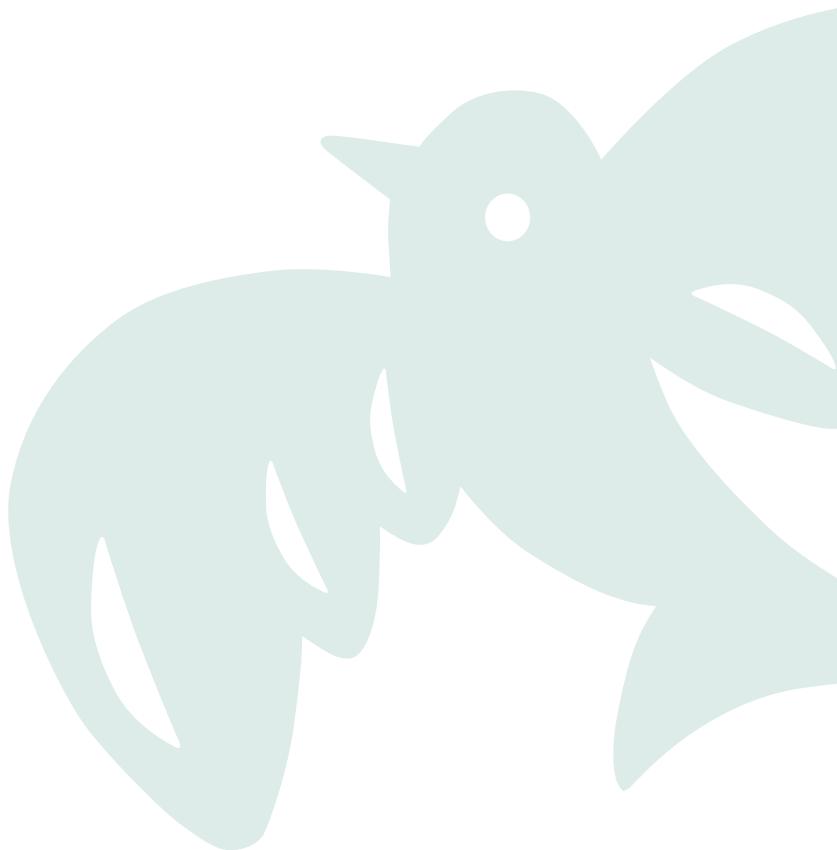
Toekomst

Wat willen de studenten verder gaan doen? "We gaan samen met Piet van Meer een team oprichten wat zich gaat richten op de duurzaamheid van het gebouw en op duurzaamheid geïntegreerd in het curriculum. Er zijn al enkele leerkrachten voor gevonden en wijzelf zitten uiteraard ook in dat team. Nu willen we nog een deeltijdstudent erbij en enkele conciërges. Vanuit dit team willen we acties ondernemen, bespreken hoe we duurzaamheid binnen het onderwijs kunnen toepassen en hoe we duurzaamheid kunnen bevorderen binnen het gebouw van Avans. Dit kunnen we doen door gesprekken te voeren met de cateraar, de dienst interne faciliteiten en de verschillende directies. Wij zitten met ons drieën in de Academie Raad, waarin we bijna maandelijks contact hebben met de directeur van de pabo. Hierlangs kunnen we acties ondernemen en peilen wat haar standpunt is met betrekking tot duurzame

De PPP van postmix

ontwikkeling. Daarnaast willen we nog meer interviews gaan houden met studenten, omdat we hebben gemerkt dat er toch hele goede ideeën leven onder de studenten. Deze kunnen we dan weer meenemen naar het duurzaamheidsteam om vervolgens te overleggen of er potentie in het plan zit.

We zijn zeker van plan om door te zetten en om een duidelijke boodschap uit te spreken naar medestudenten en overige gebruikers van het pand. Ook vinden we het belangrijk dat de volwassenen van morgen een goed beeld hebben over duurzaamheid en dat ze zuinig met onze planeet omgaan. Ook in het onderwijs willen we duurzaamheid een belangrijkere plek geven, waarin kinderen met hun eigen ogen zien en ervaren hoe we goed kunnen zorgen voor het milieu en alles wat daarbij hoort.”

Leren voor duurzame ontwikkeling:

kijken, denken en DOEN!

Hogeschool Edith Stein

Marcel Oude Booyink

In 2005 is de Hogeschool Edith Stein gestart met het project 'Leren voor duurzame ontwikkeling: kijken, denken en DOEN!'. In dit project zetten studenten in en rondom hun stageschool activiteiten op om kinderen actief te laten bijdragen aan de leefbaarheid van de wijk. Veldwerk Nederland en Scouting Overijssel begeleiden de studenten hierbij. Het project liep van 2005 tot en met 2007. Marcel Oude Booyink, projectleider, heeft het project gebruikt om duurzame ontwikkeling een plek te geven in het curriculum van de pabo. En met succes!

Marcel vertelt: "Toen we het project in 2005 startten, leefde het thema duurzame ontwikkeling nog niet echt. Het was geen item op de pabo en ook niet op de basisschool. Maar landelijke ontwikkelingen zoals de aandacht in het kabinet voor duurzame ontwikkeling, de film van Al Gore en Europese richtlijnen zorgden ervoor dat in het onderwijs meer aandacht hiervoor ontstond." Zo'n zelfde ontwikkeling zag Marcel eerder bij het destijds nieuwe landelijke speerpunt techniek. "Aanvankelijk was techniek ook geen issue voor scholen, terwijl ze tegenwoordig staan te springen om iets met wetenschap en techniek te doen.

Verder was de verwachting dat pogingen om duurzaamheid te integreren moeilijk zouden worden, omdat de pabo midden in de vernieuwing van het totale pabo-curriculum zat".

Maar juist in het vernieuwde leerplan bleken legio kansen te zitten, die Marcel en zijn collega's met beide handen hebben aangepakt. Met name de portfolio-opdrachten, gelieerd aan competenties, zoals 'omgaan met de schoolomgeving' boden goede aanknopingspunten. Het was Marcel al snel duidelijk dat hij dit soort zaken goed moest doorspreken met het management en vertegenwoordigers van vakgroepen. Met het management besprak hij de inhoud in grote lijn. Ook bestudeerden ze gezamenlijk de mogelijkheden in relatie tot de bijbehorende competenties en kernen in de verschillende fasen van de opleiding.

"In liefst kleine groepen van 'collega's zaakvakken' werd gekeken naar de invullingen daarvan en ontwerp van portfolio-opdrachten. Wat is het thema? Wat is de waarde van thema? Is het actueel? Voldoet het aan de (komende) veldvraag? Welke koppeling is mogelijk met de bestaande competentiebeschrijving en portfolio-opdrachten? Op deze wijze werden ideële argumenten en praktische mogelijkheden naast elkaar gelegd. Men reageerde positief en het overleg verliep vlot.

Leren voor duurzame ontwikkeling:

kijken, denken en DOEN!

Door die aanpak werd en wordt duurzame ontwikkeling geïmplementeerd in het curriculum."

Voorbeelden

"Een mooi voorbeeld is de minor vak- en leeftijdspecialisatie in het nieuwe curriculum, waarvoor een aantal derdejaarsstudenten duurzame ontwikkeling als thema hebben gekozen. In het kader daarvan zijn ze op bezoek geweest bij basisschool 'De Sokkerwei' in Castricum. Over de impact van het project gesproken!

Een ander mooi voorbeeld in de major is de multiperspectivische kijk op onderdelen van de omgeving in de derde fase van het eerste jaar. De studenten leren naar de omgeving te kijken door bijvoorbeeld een ecologische, economische en sociale 'bril'. Daar kan makkelijk een link worden gelegd met duurzame ontwikkeling."

Toekomst

Hoe gaat Marcel nu verder? "De volgende stap bestaat uit continuering en doorontwikkeling. Het laatste gedeelte van het derde jaar is nu in ontwikkeling. Dit biedt nieuwe kansen waarvoor opnieuw veel overleg nodig is in vakgroepen en werkgroepen voor de uitwerking van de toetsen, en met het management. Langzaam maar zeker zullen meer portfolio-opdrachten gekoppeld worden aan duurzame ontwikkeling. Het thema sluit nu goed aan bij veel onderdelen van verschillende vakken. Evaluatie van al uitgevoerde portfolio-opdrachten leveren tevens een belangrijke bijdrage aan de doorontwikkeling."

Heeft Marcel nog tips voor anderen? "Alle producten staan op de website van Edith Stein, inclusief een draaiboek voor andere pabo's. Als andere pabo's het project 'Leren voor duurzame ontwikkeling: kijken, denken en DOEN!' zouden willen uitvoeren, kunnen ze hier lezen hoe ze dat het beste kunnen aanpakken. Kijk op www.edith.nl > projecten > leren voor duurzaamheid. Het draaiboek staat ook op de CD in dit boekje."

Bijlage op CD:

- Draaiboek Kijken, denken en DOEN

Pabo Groenewoud

Hogeschool Arnhem en Nijmegen (HAN), Pabo Groenewoud, Diana Prins

Pabo Groenewoud is onderdeel van de Hogeschool Arnhem en Nijmegen, maar op het gebied van duurzame ontwikkeling is de pabo in Arnhem een stuk verder dan Pabo Groenewoud in Nijmegen. Een goeden reden voor twee natuuronderwijsdocenten, Diana Prins en Jos Marell, om naar de Kenniskring op de pabo in Arnhem te komen. Diana Prins vertelt hoe ze richting directie en richting studenten een aantal stappen hebben gezet. Een verslag vol praktische tips over de kleine zaken die soms zo'n grote invloed kunnen hebben.

"Als eerste hebben we een gesprek gevoerd met de directie. Jos en ik wilden daarvoor een afspraak maken. Het eerste knelpunt was dat wij daarvoor samen naar de directiesecretaresse gingen, maar dat zij alleen 's ochtends aanwezig bleek te zijn, en dan konden Jos en ik niet tegelijk... Het duurde twee weken voor we uiteindelijk een afspraak konden maken.

Een voordeel van het uitstel was dat de directeur in de tussentijd gesproken had met de 'grondlegger' van de eco-teams in Arnhem. Zij stelde het op prijs als hij ook bij het gesprek aanwezig zou zijn, evenals de tweede directeur. Het gesprek had dus in de tussentijd 'meer gewicht' gekregen. Doordat het aantal gesprekspartners was uitgebreid, waren ook de doelen voor het gesprek breder geworden. De collega uit Arnhem wilde het graag hebben over samenwerking met Pabo Groenewoud met betrekking tot stages op Nijmeegse basisscholen, waarbij de studenten aan duurzaamheidsplannen voor de school gaan werken. Ons doel was om de mogelijkheden voor het instellen van een breed eco-team te onderzoeken. Ook wilden we de mogelijkheid voor een studie-ochtend of -middag rond duurzame ontwikkeling onderzoeken. Het was geen probleem om beide onderwerpen in het gesprek mee te nemen. Het was goed dat er een uitgebreider gezelschap rond de tafel zat."

Gesprek directie

"Tijdens het gesprek liepen we ook tegen een paar verwachte knelpunten aan. Zo bleek er weerstand te zijn tegen plannen om in het huidige gebouw aan duurzaamheid te doen. Dit heeft voor een deel te maken met het feit dat het een oud gebouw is, waardoor het werken aan bijvoorbeeld energiebesparing moeilijk is. Maar ook ontwikkelingen, zoals de aanschaf van een 'active board' werden als botsend ervaren met duurzame ontwikkeling.

Er werd positief gereageerd op de plannen voor een 'duurzaamheidsteam'. Dit ook vanwege de sociale aspecten van duurzaamheid: duurzaam personeelsbeleid en duurzaamheid in de 'omgang met elkaar'. Helaas vond de directie een studieochtend of -middag nog te vroeg. Alle studiedagen waren al ingevuld voor dit studiejaar. Misschien dat dat volgend jaar mogelijk is. Als tip voor anderen: denk van tevoren goed na over mogelijke weerstanden. Daarvoor was ik wel gewaarschuwd, maar mijn eigen enthousiasme over het onderwerp zorgt er dan toch weer voor dat ik denk dat iedereen wel enthousiast zal zijn."

Les over duurzaamheid

"Een andere stap die we wilden ondernemen was het voorbereiden en uitvoeren van een les over duurzaamheid voor pabo-3 voltijd. Dit pakten we aan door eerst doelen te stellen, werkvormen te kiezen, informatie op te zoeken en te verwerken in les-activiteiten.

Deze les hebben we uitgevoerd. De les werd goed ontvangen. De studenten willen een mix van vakkennis, vakdidactiek en zelf oefenen met werkvormen en geen eenzijdige aandacht voor de vakdidactiek of 'zelf bezig zijn'. Deze mix zat goed verwerkt in de les. Op het gebied van vakkennis heb ik de basiskennis over klimaatverandering en broeikaseffect duidelijk uitgelegd. Ik vind het belangrijk dat studenten deze kennis hebben als ze in hun stage over duurzaamheid, in dit geval het aspect 'klimaatverandering', gaan werken met kinderen.

Tijdens de les heb ik studenten ook gevraagd mee te denken over wat onze pabo zou kunnen doen aan duurzaamheid. Daar is een mooie lijst uitgekomen met concrete activiteiten (zie 'inventarisatie duurzame ideeën door studenten' op de CD). In het gesprek met de directie heb ik deze lijst ook laten zien. Helaas werd daarop vanuit de bedrijfsvoering niet erg positief op gereageerd. Dit komt voor een deel omdat in ons oude gebouw veel van de genoemde activiteiten niet haalbaar zijn. Maar ook omdat we op termijn naar een nieuw gebouw gaan waardoor het niet zinvol is om nu bepaalde aanpassingen door te voeren.

Als vervolg op de les heb ik de studenten een moreel dilemma voorgelegd, waarin de 'people-planet-profit'-aspecten aan de orde kwamen. Dit dilemma had ik van de Kenniskring van Pabo Arnhem. Een paar studenten vonden dit een 'ver van hun bed'-dilemma, de meeste studenten begrepen wat er met het dilemma werd bedoeld. Het dilemma leidde in ieder geval tot een boeiende discussie onder de studenten.

In het gesprek met de directie over de aandacht voor duurzaamheid in de lessen hebben we het gehad over gedragsverandering in verband met duurzaamheid. Het lastige hiervan is dat het werken hieraan tijd kost. En we hebben maar weinig lessen op de pabo waarin we ingaan op het gedrag van mensen, wat hun gedrag kan

Duurzame stappen op micro-, meso- en macroniveau

beïnvloeden, het maken van gedragskeuzen en gedragsverandering. Er is meer tijd nodig dan die ene les in pabo3 om duurzaamheid in het curriculum meer te verankeren." Heeft Diana nog tips? "Tips voor anderen: begin gewoon in het klein met duurzame ontwikkeling. Pas het waar mogelijk in je lessen. Dan kun je daarna uitbreiden."

Toekomst

Wat gaat er nu verder gebeuren op Pabo Groenwoud? "We gaan kijken of in het volgende studiejaar studenten op een aantal Nijmeegse opleidingsscholen onderzoek kunnen gaan doen naar duurzaamheid op hun opleidingsschool. Op dit moment doen derdejaarsstudenten onderzoek naar vragen die op de opleidingsschool leven. Maar het thema duurzaamheid komt daarbij niet aan bod.

Verder wordt een klein begin gemaakt met het nadenken over en instellen van een duurzaamheidsteam. De 'grondlegger' van het eco-team uit Arnhem wil ons daarbij coachen, bijvoorbeeld over de samenstelling van zo'n team, thema's en dergelijke. Het is erg prettig dat wij van zijn expertise en zijn 'naam' gebruik kunnen maken. De volgende stap is het vragen van mensen voor het duurzaamheidsteam. Dan kunnen we echt aan de slag gaan!"

Bijlagen op CD:

- Docentenhandleiding educaties
- Opdracht duurzaamheid
- Inventarisatie duurzame ideeën door studenten
- Moreel dilemma

Een feestje voor duurzame ontwikkeling

Hogeschool Arnhem en Nijmegen (HAN), Pabo Arnhem

Liselotte van Aalst, Joren van Doesburg en Rene van Heukelom.

Dat duurzame ontwikkeling ook een feestje kan zijn bewijzen drie studenten van de HAN, Pabo Arnhem. De studenten nemen deel aan het eco-team van de pabo. Zij zijn aan de slag gegaan met het organiseren van een feest voor mede-studenten met als doel het inzamelen van geld voor een stuk regenwoud in Frans-Guyana en een basisschool in Suriname. Liselotte van Aalst vertelt hoe ze dit hebben aangepakt.

"Voor het eco-team willen we met de actie van stichting Trésor meedoen. De actie gaat over het behoud van het oerwoud in noord Frans-Guyana. Het plan is om een stukje 'pabo-oerwoud' aan te schaffen. Voor slechts 12,50 euro per vierkante meter kunnen wij al eigenaar worden van een stukje ongerepte natuur. In 1994 is de stichting Trésor opgericht en in 1995 heeft de stichting 2464 hectare regenwoud gekocht in Frans-Guyana om het te beschermen. Grote delen van dit gebied bestaan uit regenwoud die een aantal unieke, ongestoorde en mede daardoor zeldzame, natte savannes omsluiten. Het gebied vertoont een hoge graad van botanische diversiteit waaronder een opvallend aantal zeldzame en bedreigde soorten. Het Trésor-gebied heeft nu de status van reservaat waardoor onder meer de jacht is verboden. Ook vele andere onnatuurlijke verstoringen komen hierdoor niet meer voor."

Feest voor het oerwoud en een school

"Om geld in te zamelen hebben we ervoor gekozen om een feest te geven. We zijn eerst begonnen met veel brainstormsessies en gesprekken met Pjotr Timmerman, onze begeleider. Uit zo'n brainstorm kwamen actiepunten en vragen als:

- Op internet de prijzen opzoeken voor het oerwoud.
- Studenten die daar op school zitten maken foto's van 'ons' oerwoud en sturen deze naar ons toe en wij maken hier posters van, om door de school te hangen.
- Drank regelen met lokaal 99.
- Hapjes regelen met de catering, voor drank eerst met catering overleggen.
- Feest accommodatie: collegezaal van school, dan moeten we kiezen of de vloer laten reinigen na afloop of een zeil op de grond.
- Dj's, die mogelijk hun cd verkopen, met een stukje winst voor het oerwoud.

Een feestje voor duurzame ontwikkeling

- Combineren met een open podium of kerstviering?
- Spelletjesmiddag?
- Middag of avond of samen?

Iedere keer na een gesprek waren er weer nieuwe ideeën en dingen om uit te zoeken. Eén zo'n nieuw idee was het plan om ook geld op te halen voor een school. Dit vonden we allemaal een goed idee en het is goed te combineren met het oerwoud. De helft van het opgehaalde geld gaat naar het oerwoud en de andere helft naar een school in Suriname. Veel mensen geven ook eerder geld voor een school, dan voor het oerwoud. Het speelt natuurlijk ook mee dat we op een pabo zitten".

Praktische zaken

"Daarna zijn we aan de slag gegaan met het regelen van de praktische zaken zoals locaties voor het feest, bands, een datum. Hierbij kwamen wel wat knelpunten om de hoek, zoals de locatie. We wilden het feest geven in de zaal voor de hoorcolleges, boven in de school. Maar dan kan de school niet afgesloten worden, dus moest het feest in de kantine beneden.

Een groter knelpunt was dat we het feest samen wilden laten vallen met de kerstviering. Op de dag dat we dit wilden voorstellen aan onze studiebegeleider, hoorden we dat er een ander goed doel was met de kerstviering. Als wij dan ook nog het feest zouden geven, voor twee andere goede doelen, zou dit ten koste gaan van het op te halen geld, voor alle doelen.

De oplossing was natuurlijk een andere datum en dat bracht ons weer tot een nieuw probleem: de studenten moesten dan speciaal voor ons feest 's avonds weer terugkomen naar school. Omdat veel studenten ver weg wonen, zijn we op zoek gegaan naar oplossingen. Een oplossing kan zijn om de tijd tussen school en het feest op te vullen met activiteiten zoals het Rad van Fortuin. Dan moeten we wel cadeaus hebben om weg te geven, dus dan moeten we sponsors zoeken. En soms doet Lokaal 99 een avond dat ze heel veel gyros bestellen en dit dan bakken.

Ook het regelen van een band met een beperkt budget was niet makkelijk. Aan de bands hebben we een aantal eisen gesteld:

- Ze moeten er bekend om staan om benefietvoorstellingen te doen, of voor zeer weinig geld een show geven.
- De band moet te combineren te zijn met het kerstfeest, dus kan geen hardrockband zijn.
- De band moet de studenten aanspreken.

Een feestje voor duurzame ontwikkeling

Het bleek erg lastig te zijn om een band te vinden die voldoet aan alle eisen. Dus hebben we gezocht naar bands die het beste aan de eisen te voldoen. We hebben er niet echt een dag voor uit getrokken om op zoek te gaan. Zo af en toe hoorden we iets over een band en we zochten eens een halfuurtje tussendoor op het internet. Uiteindelijk hebben we een aantal bands gevonden. Van de geselecteerde bands weten we bijna zeker dat we ze voor zeer weinig geld kunnen strikken. De combinatie van meerdere bands leek ons zinvol, omdat de band dan niet een hele avond voor niks hoeft te spelen, maar gewoon een uurtje. We hebben er met zijn allen voor gekozen dat we 'Op sterk water' en 'de Schoolband' het leukst vinden."

Voor ieder probleem een oplossing

"Maar we zijn ook bezig geweest met het punt waarmee we begonnen: het oerwoud. Als wij een stukje oerwoud hebben, is het leuk als iedereen dat kan zien. We willen studenten die daar in Suriname op school zitten vragen om foto's te maken van ons oerwoud en op te sturen. Die foto's laten we dan uitvergroten op posters en die komen dan in de school te hangen. In de tijd dat het Rad van Fortuin wordt gespeeld wordt de kantine omgebouwd tot oerwoud. Maar dat betekent wel dat we sponsors nodig hebben om de posters te laten maken.

Zo ontdekten we dat er voor ieder probleem wel een oplossing was. Bovendien was het leuk om te merken dat iedereen die er over hoort het hartstikke leuk vindt. En iedereen helpt mee met ideeën bedenken. Ook mogen we waarschijnlijk van onze begeleiders een dag gebruiken om mede-studenten te informeren en vragen te helpen. Ze zouden dan bijvoorbeeld reclameborden kunnen maken voor het feest. We kunnen vragen of de basisscholen waar we stage lopen ook een handje meehelpen. Bijvoorbeeld door lege flessen te verzamelen.

En inmiddels heeft de directeur van de pabo onze plannen goedgekeurd! Nu wordt het een hoop geregeld, maar het feest komt er. Dit betekent dat we de volgende stappen kunnen gaan nemen:

- Een gesprek met ons team en Pjotr Timmerman om alles op een rijtje te zetten.
- Een brief met informatie om aan de sponsors te geven.
- Op zoek naar sponsors.
- Bands regelen en 'Op Sterk Water' inhuren (cabaretshow).
- Catering organiseren.
- Kaartverkoop organiseren.

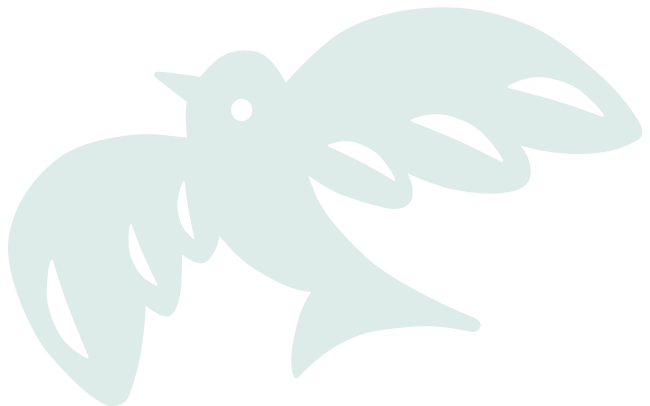
Een feestje voor duurzame ontwikkeling

Het blijft goed nadenken over de organisatie, bijvoorbeeld bij de kaartverkoop. We verkopen de kaarten van tevoren. We denken na of we kaarten verkopen voor bijvoorbeeld het feest of het feest én eten. En of we er consumptiebonnen bij geven. Het zijn allemaal punten waar je op moet letten. Als tips voor andere studenten hebben we dan ook: houd veel gesprekken met je begeleiders en directie, want anders bedenk je allemaal leuke dingen en kan de helft niet doorgaan. Ook is een goede organisatie van belang, want je moet bijvoorbeeld sponsors zoeken, deals maken met de schoolkantine of met de catering. En je moet vooral goed op je financiën letten.

We hopen dat het een geslaagd feest wordt en dat we een mooi stukje oerwoud kunnen 'adopter' en dat we een school heel gelukkig maken met geld voor bijvoorbeeld nieuwe materialen."

Bijlage op CD:

- Tips voor bands
- Plannen eco-team
- Leerplan duurzaamheid

Hogeschool Rotterdam, Pabo Dordrecht

Geertje Nijhoving

Geertje Nijhoving is docent natuuronderwijs en coördinator internationalisering op de Hogeschool Rotterdam, Pabo Dordrecht. Op gebied van duurzame ontwikkeling heeft ze een aantal concrete plannen op haar lijstje staan:

- 1 Duurzaamheid verwerken in het programma Natuur- en Milieu educatie (NME).*
- 2 In overleg met collega aardrijkskunde een minor Mondialisering opzetten.*
- 3 Samenwerking met een COS (centrum voor internationale samenwerking) betreffende duurzaamheid/wereldburgerschap.*
- 4 Internationalisering koppelen aan duurzaamheid (Intensive Program).*

"Het programma NME is onderdeel van de hoofdfase in de opleiding. In het programma vindt integratie plaats van de vakgebieden aardrijkskunde en natuuronderwijs. Bij NME wordt ingegaan op de relaties en samenhang tussen biotische en abiotische factoren in de omgeving. Er wordt ingegaan op de ecosystemen die we in de wereld kunnen onderscheiden en op diverse kringlopen. Er wordt specifiek ingegaan op de kringloop van het water, de kringloop van gesteenten en de kringlopen die gebruik maken van de lucht. Er wordt stil gestaan bij de oorzaken die ten grondslag liggen aan de verstoring van deze kringlopen en de gevolgen hiervan voor de aarde en haar bewoners."

Duurzaamheid in het programma NME

"Inmiddels is duurzame ontwikkeling verwerkt in het programma NME. Als doelstelling is toegevoegd: 'Studenten kunnen in een concrete casus over duurzame ontwikkeling de drie voornaamste aspecten van duurzaamheid benoemen ('people, planet en prosperity'), de dimensies 'plaats' en 'tijd' aangeven en tevens 'top-down' en 'bottom-up' oplossingen bedenken.

In twee lessen worden de studenten uitgedaagd om de begrippen 'people', 'planet' en 'prosperity' toe te passen op hedendaagse casussen. Ze werken hierbij op een actieve manier in groepjes om tot een concretisering van het begrip duurzaamheid te komen en deze te vertalen in lessen en doorgaande lijnen voor de basisschool. In de toekomst is er wellicht een minor Duurzaamheid mogelijk."

Minor Mondialisering

"De minor Mondialisering is inmiddels ontwikkeld samen met de collega van aardrijkskunde. In deze minor doen studenten een onderzoek in een (ontwikkelings-)land en

moeten zich verdiepen in de cultuur, economie en politiek. De bedoeling is dat ze een concreet product (bijvoorbeeld lessen, een leskist of spelvormen) ontwikkelen dat aansluit bij het onderzoek. Het onderzoek en de onderzoeksvragen worden door studenten in overleg met de begeleiders ontwikkeld. De onderzoeksvragen kunnen gaan over het onderwijs op basisscholen, maar ook over aspecten van duurzame ontwikkeling. Mondialisering is dus een paraplu waar diverse aspecten onder gehangen kunnen worden.”

Samenwerking met COS

“Met het COS zijn diverse projecten opgezet en wordt er toegewerkt naar het opstellen van een convenant betreffende duurzaamheid/wereldburgerschap. Het COS reageerde zeer enthousiast op het voorstel om samen een leerlijn omtrent duurzaamheid/wereldburgerschap op basisscholen te implementeren. Binnenkort hebben we een studiedag onder leiding van Gerard Lommerse, directeur van ‘Alice O’, een landelijke organisatie voor ontwikkelingseducatie. Tijdens de studiedag bekijken we hoe we op drie verschillende basisscholen een leerlijn wereldburgerschap/duurzaamheid kunnen implementeren.

Ook gaan we kijken hoe het COS ons kan ondersteunen bij de minor Mondialisering. Op dit moment maken studenten gebruik van het COS voor informatie en materialen. Verder maken en actualiseren studenten ook leskisten en lesmaterialen over (ontwikkelings-)landen die het COS weer kan gebruiken voor basisscholen. Maar wellicht is meer samenwerking mogelijk. We streven ernaar om een convenant op te stellen COS/pabo.”

‘Intensive program’

Om internationalisering te koppelen aan duurzaamheid wil Geertje een Intensive Program (IP) opzetten over duurzame ontwikkeling. Doel van het programma is om studenten en leerkrachten ervaringen te laten uitwisselen met andere landen op het gebied van duurzame ontwikkeling. Hoe kijken ze in andere landen aan tegen duurzame ontwikkeling in het onderwijs? Welke goede voorbeelden zijn er?

Geertje wil proberen een aantal andere West- en Oost-Europese landen hierbij te betrekken en Europese subsidie aan te vragen. Tijdens de Kenniskring in Amsterdam bleek dat er meerdere pabo’s geïnteresseerd waren om mee te doen aan een dergelijk project. Dit enthousiasme is erg motiverend, maar levert meteen een knelpunt op. Want het is lastig om subsidie te krijgen voor een internationaal project met meerdere pabo’s uit hetzelfde land. De komende tijd gaat Geertje aan de slag om het internationale programma verder uit te werken.

Tips

Geertje heeft aardig wat weten te bereiken. Het grootste knelpunt is in haar ervaring om de juiste mensen in de organisatie te vinden en bij elkaar te krijgen en ook de tijd om er mee aan de slag te gaan. Zij adviseert anderen die hetzelfde ervaren om toch door te gaan en ondersteuning te zoeken bij andere organisaties. "Er zijn zoveel mensen in onderwijsland bezig met duurzaamheid. Deze kunnen je adviseren, inspireren en ondersteunen.

Verder is een lastig punt om structuur aan te brengen in al je plannen. Wat wil je uiteindelijk bereiken en hoe pak je dat aan?" De komende tijd wil Geertje meer aansluiten bij andere initiatieven binnen de Hogeschool Rotterdam. "Wellicht dat dat meer structuur oplevert".

Bijlagen op CD:

- Beschrijving NME programma
- Beschrijving IP programma (projectbeschrijving en powerpoint)

Dit boek is ontwikkeld door Duurzame PABO en Veldwerk Nederland.

Duurzame PABO is het netwerk van pabo's dat actief bezig is met duurzame ontwikkeling in het onderwijs van pabo's en basisscholen. Sociale betrokkenheid, economische voorspoed, een schoon milieu en ruimte voor de natuur geven invulling aan het concept duurzame ontwikkeling. Het startpunt voor 'leren voor duurzame ontwikkeling' ligt in het basisonderwijs. De leraar van de toekomst, de pabo-student, vervult hierin een spilfunctie. Duurzame PABO ondersteunt daarom studenten en docenten die deze taak oppakken!

Duurzame PABO is een initiatief van PABO Domstad, Marnix Academie, IPABO, DHO en Veldwerk Nederland.

Veldwerk Nederland is het landelijk Ontwikkelen en Praktijkcentrum voor Natuureducatie. We werken aan zorg en waardering voor natuur, milieu en landschap. Dit doen we door het ontwikkelen, uitvoeren en verspreiden van sprankelende en vernieuwende educatieve activiteiten in binnen- en buitenland. Onze werkzaamheden zijn gebaseerd op het beginsel 'Leren door zelf ontdekken'. De inspiratie daarvoor halen we uit de dagelijkse praktijk van onze eigen veldstudiecentra. Met onze werkzaamheden leveren we een bijdrage aan een duurzame samenleving.

**D U U R Z A M E
P A B O**

www.duurzamepabo.nl

**Stichting
Veldwerk Nederland**

www.veldwerk nederland.nl